

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ DERGİSİ

CİLT: XVII

MART 2001

Sayı: 49

SALTANAT'TAN CUMHURİYET'E İMPARATORLUK'TAN MİLLÎ DEVLET'E

Yrd. Doç. Dr. Rahmi DOĞANAY*

Bu başlık, Osmanlı İmparatorluğu'ndan millî Türkiye Devleti'ne ve saltanat rejiminden cumhuriyet idaresine geçişin ifadesidir. Başka bir deyişle Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun tarihçesidir. Öncelikle cumhuriyetin tanımını vererek Türkiye'de cumhuriyetin kuruluşunun tarihi seyrine bakıp, daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'ndan millî bir devletin çıkış sürecini ele alacağız.

Cumhuriyet çok tanıdık ve yaygın tanımı ile; milletin kendi kendini yönetmesi demektir. Bu da millet iradesinin yönetime hakim olması, yani *millî hakimiyet* demektir. Osmanlı döneminde Osmanlı Hanedanı'na ait olan hakimiyetin, milletin eline verilmesi belli bir süreçte gerçekleşmiştir. Bu süreç belki yanlış değil ama eksik olarak, genelde *Millî Mücadele* ile sınırlandırılır. Millî Mücadele dönemiyle birlikte, bu konuda kesin sonucun elde edildiği doğrudur. Ancak bu sürecin Millî Mücadele dönemi öncesine dayanan bir geçmişi de vardır.

XVIII. yüzyıldaki meşveret uygulamaları ve 1808 *Sened-i İttifak*'ı sultanların yetkilerini kısıtlamaya ve halka veya temsilcilerine bazı söz hakları vermeye yönelik adımlar olarak değerlendirilebilir. Sened-i İttifak Tanzimatçıları, Tanzimat ve Tanzimatçıları da Meşrutiyet ve Meşrutiyetçileri etkilemiştir. Bu çizgide Fransız İhtilali ile başlayan hakimiyetin millete verilmesi uygulaması, Atatürk kuşağına kadar uzanmıştır. Bahsettiğimiz dönem

* Fırat Üniversitesi Fen-Edb. Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

içindeki gelişmelerin dönemin aydın ve idarecileri üzerinde bıraktığı tesir, Atatürk'te biraz daha farklı ve millî bir yaklaşım oluşturmuştur. O, *İslamcılık*, *Osmanlıcılık*, *Turancılık* akımları dışında daha da gerçekçi, akılcı bir politika ile Anadolu Türk ve Müslümanlarını kurtarmak, sonra Yeni bir Türk imajı, modern ve millî bir Türk devleti kurmak düşüncesindedir.¹ *Misak-ı Milli* ile coğrafi, Saltanatı kaldırarak siyasi, Hilafet'i kaldırarak İslam dünyası ve Osmanlı ile ilişkileri ve Türkçülük yerine milliyetçiliği tercih ederek Pantürkist yaklaşımlarla ilişkisini kestğini gösteriyor. Böylece Millî Mücadele sonunda, Anadolu insanına millî sınırlar ve cumhuriyet rejimi içinde siyasi istiklali temin etmiş oluyordu.

Bu ifadeleri ve millî hakimiyet kavramının Türkiye'de gelişimini biraz açarsak; 1789'da Fransa'da gerçekleşen ihtilal sonrasında dünyaya yayılan hürriyet akımı ve milletin yönetime katılmasına yönelik fikirler Osmanlı'yı da etkilemişti. Belki bunun doğrudan sonucu olmasa bile, 1808'de II. Mahmud ile *ayanlar* arasında imzalanan Sened-i İttifak, ayanlığı meşrulaştıran, kurumlaştıran, fakat onları da kontrol altına alan, dolayısıyla bir bakıma devleti bambaşka esaslara göre yeniden kuran bir sözleşme, bir çeşit anayasaydı.² (Ancak bu, ne talep edenler açısından ne de faydalananlar açısından doğrudan halkla ilgili bir gelişme değildi. Ayanlarla ve Sultan'la sınırlı bir durumdu.) Ayanlara böyle bir statünün verilmesi onların gücünden faydalanmaya yönelikti ve bu güce dayanılarak askeri ıslahata girildi. Yeniçeriler isyan edince II. Mahmud yeniçeri tarafında yer aldı. En azından tarafsız kalarak Yeniçerilerin Alemdar'ı öldürmelerine göz yumdu. Çünkü Sened-i İttifak Şark mutlakiyetinin ruhuna aykırı düşüyordu. Sened-i İttifak ayakta kalsaydı, Türkiye'de hukuk devletinin ve demokrasinin temeli olabilirdi. Tanzimat'tan 31 yıl önce ve Avrupa vesayeti söz konusu olmadan.³ Bu ifadeler çerçevesinde Osmanlı'da ileride bu paralelde gerçekleştirilen hareketlerde, Avrupa'nın doğrudan veya dolaylı olarak etkisi olduğu da söyleniyor ki; sırası geldikçe bunlardan bahsedilecektir.

Sened-i İttifak denemesinden sonra, II. Mahmud döneminde yaşanan Mısır olayının hemen sonrasında, Abdülmecid tahta çıktığında, hemen ilk iş

¹ Bayram Kodaman; "Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük Kavramları Karşısında Atatürk", *Atatürk ve Milli Egemenlik Paneli*, Bildiriler, Antakya, 1994, s.30

² Sina Akşin, "1839'da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti'nin Uluslararası Durumu", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri*, Bildiriler, Ankara, 1987, s.8

³ S. Akşin, a.g.b., s.12

olarak Tanzimat ilan edildi. Her ne kadar Tanzimat Fermanı'nın ilanı Mısır Meselesi ve onun çözümünde verdikleri desteğin karşılığı olarak, Avrupalı büyük devletlerin baskısına dayandırılırsa da, XIX. Yüzyılın ilk yarısı boyunca, özellikle Batı'ya seyahat fırsatı bulan Osmanlıların Avrupa'da yaygın olan demokratik rejimi tanımış olmaları da göz ardı edilemeyecek bir etken olmuştur. Batı'ya çeşitli sebeplerle giden ve sayıları gittikçe artan Türkler, Avrupa'ya kıyasla kendi ülkelerinin gerilik ve yoksulluğunu üzüntüyle fark etmeğe başladılar. Bunların gözündeki Batı'nın demokratik ve parlamenter hükümetleri kendi ülkeleri ile Batı arasındaki belirgin farklılığın sebebiydi.⁴ Buradan yola çıkan Osmanlı entellektüelleri (ki bunlar sözü geçen Avrupa görmüşler idi.) Osmanlı'da demokratik-parlamenter bir yapının oluşması için çalıştılar. Bunlar, Tanzimat'ın ilanında olduğu gibi, genellikle resmi bürokraside doğrudan devreye girdiler veya icra aşamasında resmi bürokrat oldular.

3 Kasım 1839'da *Gülhane Hattı Hümayunu*'nun ilanı ile Tanzimat dönemi başladı ve bu isimle anıldı. Bazılarına göre Tanzimat bir anayasa hatta bir kanun bile değildi.⁵ Ferman'da Padişah, iradesinin sınırlandırılmasını kabul eder. Bütün tebaanın can, mal ve namus dokunulmazlığını, iradesi dışında kanunlara bırakır. Hükümet yönetiminin şeriatla göre yapılacak kanunlarla oluşturulacağını bildirir. Yapılacak kanunlarda din farkı gözetilmeyecektir.⁶ Gerçekte Osmanlılar şeriatın ve temsilcilerinin tek otoritesini yerleştirmekte ve mevcut olan diğer hukuk ve yargı sistemlerinin işleyişini bertaraf etmekte veya kısıtlamakta, daha önceki bütün Müslüman rejimlerden daha ileri gitmişlerdi.⁷ Onun içindir ki; Tanzimat kanunlarının şeriat temelinde dayanması gibi bir anlayışla Tanzimat'ı ilan ettiler.

Tanzimat Fermanı'nda yasama görevi yapacak süreli meclisler ön görüldüğü halde, birtakım haklar verilen ve eşitlik tanınan halkın temsilinden söz edilmez. Meclisin üyelerini halk değil Padişah seçer. Fermanında bir anayasanın hazırlanacağı ile ilgili bir işaret yoktur. Halk ile devletin ilişkileri, özellikle de Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki ilişkilerin ölçüsü, kuralı, kaidesi ne olacaktı? sorusunun cevabı yoktur. Şeriat esaslı kanunlar

⁴ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara, 1984, s.131

⁵ Cevdet Küçük, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri*, Bildiriler, Ankara, 1987, s.17

⁶ C. Küçük, a.g.b., s.17

⁷ B. Lewis, a.g.e., s.109

gayrimüslimlerin eşitliğini nasıl sağlayacaktır?⁸ Bütün bu eleştirilere rağmen Gülhane Hattı Hümayunu, Osmanlı vatandaşlarının din bakımından eşitliğini ifade etmekle ve bunu yazılı bir belge ile belirtmekle, Fermanda belirtilen prensiplere ve ilgili kanunlara bağlı kalacağına yemin etmekle Padişah, kutsal yetkileri üzerinde bir kuvveti, adı ne olursa olsun tanımış oluyordu. Böylece Osmanlı'da anayasal hukuk devleti olma yolunda bir çığırın açılmasına da önderlik ediyordu. Yine her şeye rağmen, Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra gerçekten esaslı bir hukuk yenileşmesi dönemi başlamıştı. Bu dönem devletin sona ermesine kadar sürdü. Bu açıdan Tanzimat 1918'e kadar sürer. Bu dönemde *Ceza Kanunnamesi* çıkarıldı. Yeni kanunlara uyacak bir yargı örgütü kurma çabaları başladı. *Nizamiye Mahkemeleri* oluşturuldu. Mahkemeler derecelendirildi. *Kara Ticaret Kanunu* kabul edildi. İslam özel hukuku yeniden düzene konularak *Mecelle*'ye ulaşıldı. 1876'da ilk Türk anayasası kabul edildi. Böylece Tanzimat, anayasa kavramını Türk düşüncesine soktu.⁹ Bu aşamalar Osmanlı'da anayasal hukuk devleti anlayışının oluşmasına ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin ilgili alanlardaki kurumlaşmasına bir temel teşkil etti.

Tanzimat döneminin ve bir ölçüde Tanzimat'ın bir sonucu veya daha ileri bir aşaması olarak değerlendirebileceğimiz *Islahat Fermanı* da siyasi sonuçları yönünden hakkındaki eleştiriler bir tarafa, mutlakiyetin yıkılması sürecinde önemli bir adım olarak görülür. 1839 Tanzimat Fermanı'nı Müslümanlar için kabul edersek, 1856 Islahat Fermanı da gayrimüslimler için çıkmıştır diyebiliriz. Fakat Tanzimat Fermanı Müslümanlara bir anayasa vermediği halde, Islahat Fermanı genel olarak, gayrimüslim milletlerin anayasal gelişmelerinin başlangıcı ve millî bağımsızlık isteklerinin bir kanıtı oldu.¹⁰ Yeni prensiplerine rağmen Islahat Fermanı, Osmanlı'nın teokratik yapısını tamamen bertaraf edemiyordu. Çünkü vicdan hürriyeti yalnız Müslüman olmayan tebaa için kabul edilmişti. Aynı zamanda Müslüman olmayan tebaa devlet dışında dini teşkilatlarını korudukları halde, Müslümanlar için böyle bir şans yoktu.¹¹

Bu çerçevede Islahat Fermanı pek çok ve çok sert eleştiriler aldı. Namık Kemal bu fermanı İmtiyaz Fermanı olarak nitelerken, Tanzimat'ın mimarı

⁸ C. Küçütk, a.g.b., s.17

⁹ Ahmet Mumcu, "Hukukçu Gözüyle Mustafa Reşid Paşa", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri*, Bildiriler, Ankara, 1987, s.44-45

¹⁰ C. Küçütk, a.g.b., s.19

¹¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1983, C.VII, s.6

Mustafa Reşid Paşa'ya göre ferman, hainlerin Avrupa'ya verdiği memleketi tahrib vasıtasıdır.¹² Cidde ve Lübnan gibi bölgelerde halkın ayaklanması ve Kuleli Vakası gibi olayların yaşanması da Fermana gösterilen tepkilerdendi.

1860'larda öyle yeni bir evre başladı ki, artık Batılılaşmaya yönelik reformların kabul veya reddedilmesi değil, devletin otokratik iktidarının sınırlandırılması tartışılıyordu. Bu dönemde okul görmüş yeni entellektüeller, ulema ve bürokrat oligarşisine de baş kaldırıyordu. Tanzimat Dönemi padişahlarından Abdülaziz devrinde, Osmanlı Tarihi'nde ilk defa olarak, bazı aydınlar *Genç Osmanlılar* veya *Yeni Osmanlılar* adı altında bir cemiyet kurarak, (Haziran 1865) hükümet icraatını kontrol edecek bir idare sisteminin kurulması için siyasi faaliyetlerde bulunmaya başladılar. Gizli olarak kurulan cemiyetin amacı mutlakiyetin yerine meşrutiyeti getirmektir.¹³ Onlara göre Osmanlı bütünlüğünü korumanın iksiri de meşrutiyetti. Genç Osmanlılar, Babialı'ye karşı kurulmuş kendi çapında bir muhalefet partisiydi ve istibdata karşı hürriyetin savunucusuydu. Ziya Paşa, Şinasi ve Namık Kemal gibi aydınların önderliğindeki Cemiyet'in programında; Ümmet-i Osmaniye efradının eşitliği, hukuk ve hürriyetlerinin garantisi, ezeli ve beşeri adaletin tesisi, vatan sevgisinde birleşmesi ve bütün bunların olması için meşrutiyetin kurulması gibi prensipler vardı.¹⁴ Bu programda Ümmet-i Osmani'nin bütün Osmanlı tebaasını kapsamaması dikkat çekicidir. Dil, din, ırk farkı gözetmeksizin bir Osmanlılık şuuru yaratmaya çalışılmaktaydı. Daha bu sıralarda bunlar arasında cumhuriyeti savunanlar bile mevcuttu.(Mehmet Bey) Cemiyet prensip olarak şiddeti değil, propagandayı seçtiğini belirtmesine rağmen aralarında ihtilalci yaklaşımlar oluştu ve Saray'ın takibatına uğrayan birçok taraftarı yurt dışına kaçtı ve birçoğu da sürüldü.

Bütün eksiklerine ve aksaklıklarına rağmen Tanzimat Dönemi'nde yaşanan bu gelişmelerin ve Osmanlı Devleti'nin siyasi dengelerinin zorlamasıyla, 1876'da *Kanun-u Esasi* ilan edilerek meşrutiyete geçildi. *I. Meşrutiyet* ve *Kanun-u Esasi* aşamaları da Osmanlı'da demokratik kurumlaşma ve anlayışın amaçlarından çok uzak kalmıştır. Burada tabandan gelen bir güç yoktur ve bu adımlar az sayıda Osmanlı aydını ile Padişah arasında, çoğu zaman da büyük devletlerin baskısıyla gerçekleşmiş olaylardı. 1876 anayasası padişah-

¹² C. Küçük, , a.g.b., s.19

¹³ E.Z.Karal, a.g.e., C.VII, s.300

¹⁴ E.Z.Karal, a.g.e., C.VII, s.308

çı bir anayasa olarak hiçbir zaman halka indirilememiş ve toplumca benimsenmemiş bir tutku olagelmış, parlamenter sistem (yasama, yürütme dengesine dayanan anayasal mekanizma) araç değil amaç sayılmıştı. Bu istek de, iktidar ve muhalefet bakımından ruhsuz ve samimiyezsiz kalmıştı. Böyle bile olsa, kamu hak ve hürriyetleri bakımından bazı olumlu adımlar atıldığı da bir gerçektir.¹⁵ 1860'lerden itibaren Genç Osmanlılar diye bir muhalif gurup gelişmiş ve *I. Meşrutiyet'in* ilanına katkıda bulunmuş olsa da, hem Osmanlı'nın iç dinamiklerinin yetersizliği, hem de dışa bağımlılığı, Tanzimat Fermanı'nda Mısır Meselesi, Islahat Fermanı'nda Kırım Savaşı, *I. Meşrutiyet'te* de Tersane Konferansı ve Doksanüç Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus harbi) ile ve Osmanlı idarecilerinin dış dengeleri korumak endişesiyle ilişkilendirilmesinde önemli pay sahibi olmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin saltanat sistemini demokratikleşmeye doğru götüren adımlar, Avrupalı büyük devletlerin baskısında gelişen olaylar olarak yorumlanmaktan kurtulamamıştır. Bu yapıyla bile Kanun-u Esasi ve parlamenter sistem uzun süre yaşayamadı. Açılışından yaklaşık on dört ay sonra, II. Abdülhamid meclisi dağıttı ve bu defa Jön Türkler marifetiyle meşrutiyet ve hürriyet mücadelesi sürdürüldü.

1889'da *İttihatı Osmani Cemiyeti* adıyla, sonradan gerçek anlamda bir siyasi parti olarak ortaya çıkacak olan cemiyet, Askeri Tıbbiye'de kuruldu. Paris'teki Jön Türklerle irtibatlı çalışan bu örgüte 1900'lü yıllarda başkaca cemiyetler de katıldı ve Terakki ve İttihat adını aldı. Jön Türkler, II. Abdülhamid aleyhindeki çalışmalarına hürriyeti kurtarmakta olduklarını söyleyerek başlamışlardı. Oysa İttihat ve Terakki'nin 1876 Anayasası'nı yeniden yürürlüğe koymanın ötesinde bir hürriyet kavramı yoktu.¹⁶ Jön Türkler ve İttihatçılar, Tanzimatçılar ve Genç Osmanlılara göre daha isyankar, ihtilalci ve daha örgütlü olmalarına rağmen ilk etapta istedikleri, daha farklı ve daha fazla bir şey değildi. Meseleyi biraz da II. Abdülhamid'in şahsında kişiselleştirmişlerdi.

23 Temmuz 1908'de meşrutiyet ikinci kez resmen ilan edildiğinde, memleketin her köşesinde coşkuyla karşılandı. Çünkü Osmanlı tebaası, tümüyle yeniden yürürlüğe giren Kanun-u Esasi ile birlikte, mutlak eşitlik içinde Osmanlı vatandaşı oluyordu. Daha doğrusu böyle olması gerekiyor ve

¹⁵ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul, 1988, C.I, s.5

¹⁶ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul, 1991, s.101

bu sonuç bekleniyordu.¹⁷

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra 1911'de *Hürriyet ve İtilaf Fırkası* ile çok partili ya da muhalefetli parlamenter sistem biraz daha gelişti. 1912 yılına kadar süren birinci devre çok partili bir dönem oldu. Ötekilerin tümü tek partili bir rejim içindeydi ve zaman zaman geniş bir kitle partisinin kendi içindeki çeşitlenmeleri yansıttılar. Bu tek düzeliğin dışına ancak 1920 Meclisi çıkabildi.¹⁸ Tanzimat'tan başlayan, Yeni Osmanlılar hareketi, II. Abdülhamid'e karşı özgürlük mücadelesi gibi, Tanzimat kuşaklarının gerçekleştirmiş olduğu aşamalar, Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar I. ve II. Meşrutiyet de dahil demokrasiyi kuramadılar. Bu ancak *İstiklal Savaşı* ile paralel bir şekilde ve Atatürk döneminde gerçekleştirilebildi. Millî hakimiyet veya cumhuriyet anlayışı Türkiye'de Millî Mücadele'den sonra değil, bizzatihi ve fiilen Millî Mücadele ile paralel olarak yeşeren, gelişen ve Cumhuriyet'le olgunlaşan bir gelişme oldu.

Mustafa Kemal Anadolu'ya geçmeden önce; milletin birlik ve beraberliğini ve egemenlik ilkesini Millî Mücadele'nin dayanağı yapmaya kararlıydı. Memleketin durumu ile ilgili görüşünü belirtirken; "*Efendiler, bu vaziyet karşısında bir tek karar vardı. O da hakimiyet-i milliyeye dayanan, kayıtsız-şartsız, bağımsız yeni bir Türk devleti tesis etmek*"¹⁹ diyor, Anadolu'ya geçmekteki asıl amacının bölgedeki Rum çeteleri ortadan kaldırmaktan başka, Anadolu'da filizlenen direniş hareketlerini iradesi altında birleştirmek, zafere ulaştıktan sonra millî hakimiyete dayalı bir cumhuriyet kurmak,²⁰ olduğunu da vurguluyordu. Atatürk'ün bu yaklaşımı için doğrudan egemenlik iddiasıyla ortaya çıkmış olmasalar bile, İstanbul'un milletin iradesine tercüman olamadığını gösteren ve milletin kendi iradesini ortaya koymasına demek olan, Anadolu'daki Müdafai Hukuk Dernekleri ve kendi çabaları ile memleketi kurtarma azimlerini bir avantaj teşkil ediyordu. Yani daha bu aşamada halk, kendi başının çaresine bakma yolunu seçmişti. Mustafa Kemal ve arkadaşları bunu bir millî harekete dönüştürerek ve kurumlaştırarak daha geniş ufuklara

¹⁷ Cemal Kutay, *Laik Cumhuriyet Karşısında Derviş Vahdetiler Cephesi*, İstanbul, 1999, s.27, ayrıca bkz. Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Yarı Sömürge Oluşu*, İstanbul, 1970, s.54-55

¹⁸ T.Z. Tunaya, a.g.e., C.I, s.7;

¹⁹ Kemal Atatürk, *Nutuk*, İstanbul, 1982, MEB yayını, C.I, s.12

²⁰ Ercüment Kuran, "Türk Bağımsızlık Savaşı ve Milli Egemenliğin Gerçekleşmesi", *Atatürk ve Milli Egemenlik Paneli*, Bildiriler, Antakya, 1994, s.26

yönlendirdiler. Samsun'a çıkıştan itibaren, İzmir'in işgalini protesto çerçevesinde başlayan ve sonrasında *Amasya Tamimi*, Erzurum ve Sivas Kongreleri, *Meclis-i Mebusan* ve *Türkiye Büyük Millet Meclisi*'nin açılışı ve mecliste alınan kararların hepsi "millî hakimiyeti" gerçekleştirmeye yönelik alt yapı çalışmalarıdır. Mustafa Kemal Millî Mücadele'ye giriştiğinde dışa karşı da egemenliği ve eşitliği temel ilkeler olarak algıyordu. Misak-ı Millî'nin ana maddelerinden biri de egemenlik ve eşitlikti.²¹ Anadolu'da toplanan kongrelerin en büyük ortak noktalarından ve özelliklerinden olan temsil mekanizmalarının seçim yolu ile oluşturulması, hem meşruiyeti sağlamak, hem de millî iradenin temsilini fiilen gerçekleştirmek içindi. Yine aynı amaca yönelik olarak kongre tutanaklarında "*Türk Milleti*", "*millî irade*", gibi ifadeler kullanıldı.²²

Bu çerçevede atılan ilk adım olan Amasya toplantısında iki önemli karar alındı. Birisi bir millî direniş akımı yaratmak, diğeri gerekirse Anadolu'da geçici bir yönetim kurmaktı. Birincisi Amasya Tamimi olarak yayımlandı ve millî direnişin ilkeleri, milletin istiklali ve vatanın bütünlüğü ana hedefiyle ilan edildi.²³ Görüşmelere katılanların tamamı Millî Mücadele konusunda görüş birliğine varmışlar ancak, Anadolu'da millî bir yönetim kurulması konusunda Mustafa Kemal'e aynı destek gelmemişti.²⁴ Millî hükümet görüşü, gizli ve gerekirse kaydıyla kabul görmüştü. Yine de Amasya Tamimi; "*milletin istiklalini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır*" ve "*her türlü tesir ve murakabeden uzak bir heyet-i milliyenin vücudu elzemdir.*" gibi maddeleri ve toplamaya çalıştığı kongrelerle ilgili ifadeleriyle, millî hakimiyete yönelişin ve millî meclisi hedef alışı işaretidir. Bu arada Mustafa Kemal 21 Haziran 1919'da; aralarında Halide Edip, Kara Vasıf, Abdurrahman Şeref, Ferid Paşa'nın da bulunduğu İstanbul'daki bazı şahıslara yazdığı mektupta, niyetini ve olması gerekeni çok açık bir şekilde belirtiyordu. "*Artık İstanbul Anadolu'ya hakim değil, tabi olmak zorundadır.*" diyor ve onlardan destek ve fedakarlık istiyordu.²⁵

Bu gelişmeler olurken İngilizler de durumu gözlüyorlar ve Anadolu'daki

²¹ Abdülhâhat Akşin, *Atatürk'ün Dış politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara,1991, s.36

²² Osman Özsoy, *Kurtuluş Savaşı'nın Perde Arkası*, İstanbul, 1999, s.252

²³ Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, Ankara, 1987, s.79

²⁴ Cemal Kutay, "Amasya Protokolündeki Gizli Madde", *Tarih Konuşuyor I*, No: 2, Mart 1964, s.90

²⁵ K. Atatürk, *Nutuk*, C.I, s.35

hareketin gidişatını fark ettiklerini gösteren yazışmalar yapıyorlardı. Amiral Calthorpe'dan Curzon'a çekilen bir telgrafta²⁶ Anadolu'da İstanbul'un yetkisini ve Padişah'ın hakimiyetini reddeden, bağımsız ve muhtemelen oldukça aşırı ve Avrupa aleyhtarı bir yönetimin kurulmasına yol açacak şekilde olayların gelişmesi ihtimaline karşı hazırlıklı bulunulması konusunda Curzon'u uyarıyordu.

Mustafa Kemal'in Erzurum Kongresi öncesi istifası, sonra kongrede *Temsil Heyeti* başkanlığına seçilmesinden duyduğu memnuniyet, kongreleri önemseme derecesi, millet iradesine ve desteğine verdiği önemi ortaya koyar. Memleket işlerinin Meclis veya millî heyete (millî bir hükümet) devredilmesindeki ısrarı ve Sivas Kongresi kararlarını Meclis-i Mebusan'da onaylatmak istemesi de bu konudaki hassasiyetini ve konuya bakış açısını göstermektedir. Erzurum Kongresi'nden önce resmi sıfat ve yetkilerini kaybeden Mustafa Kemal için, Erzurum kongresi ve oluşturulan Temsil Heyeti'ne başkan seçilmesi çok önemli bir gelişmeydi. Sivas Kongresi ile millileşen bu sıfat, Mustafa Kemal ve Millî Mücadele konusunda halk nezdinde bir temsil yetkisi sağlamıştı. Mecbur kalırsa döneceğini söylediği milletin sine-sindeydi artık.

Erzurum Kongresi'nde yaptığı konuşmada; Osmanlı'nın dağılmaya mahkum olduğu, Türk milletine düşenin millî sınırlarda bir devlet kurmak olduğu ve bunun ancak Anadolu'dan çıkabileceğini, bunun için millet iradesine dayanan bir millî heyet toplanması ve millî iradeden beslenen bir hükümet kurulması hedefini belirler.²⁷ Erzurum ve Sivas kongrelerinin kararları bu anlayışın temel metni olmuşken, her iki kongrede "*Kuvay-ı Milliye'yi amel ve millî iradeyi hakim kılmak esastır*", maddeleri de Türkiye'deki sistem değişikliği, yani millî hakimiyetin kurulması konusundaki gelişme ve gidişatı ortaya koyar.²⁸ Erzurum Kongresi kararlarından "*Osmanlı vatanının bütünlüğü, milletin bağımsızlığı*" deyimleri bölgesel savunmanın ülke çapında ele alındığını, "*Mondros Mütarekesi anındaki sınır*" deyimi, ilk defa vatanın coğrafi sınırlarının belirlendiğini gösteriyordu "Anadolu". "*Memleketin ve milletin kurtuluşu için Padişah ve Hükümet'in yetersiz kaldığı*", ifadesi ile millî iradenin hakim olması vurgulanıyordu. Oluşturulan Temsil Heyeti

²⁶ S. Sonyel, a.g.e., s.99

²⁷ K. Atatürk, *Nutuk*, C.I, s.65

²⁸ Atatürk'ün Millî Dış Politikası, Ankara, 1981, C.I, s.34

millet adına bu işi yürütecekti.²⁹ Bu İstanbul Hükümeti'nin yerine kurulan "millî heyet"ti. Mustafa Kemal ve milliyetçiler veya "Kuvvacılar" olarak adlandırılan Millî Mücadele taraftarları, İstanbul'un temsil yetkisini açıktan tartışmayıp, durumdan hep siyasi hükümetleri sorumlu tutmakla birlikte, millî irade derken en önemli kozu; İstanbul politikalarının millete ters geldiği, O'nu esarete mahkum edeceği, haklı iddiasıydı. İstanbul'un milleti temsil edemediği, menfaatlerini ve istiklalini koruyamadığı gerçeği vurgulanmakta ve haklı bir sebep oluşturmaktaydı. Sivas Kongresi'nde, Mondros sırasındaki sınırlarda bağımsızlık, toprak bütünlüğü, bu çerçevede mandacılığın reddi, millî iradeye dayalı yönetim, yararlı cemiyetlerin birleştirilmesi ve oluşturulan Heyet-i Temsiliye'ye bağlanması,³⁰ hep milletin kendi kaderine sahip çıkması ve millî iradenin hakim kılınmasına yönelikti. Sivas'ta çıkartılan gazetenin adı da "İrade-i Milliye" idi.

Şimdiye kadar izlediğimiz süreç içinde adım adım gerçekleşen millî hakimiyetin en somut ve tartışılmaz adımı Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışıdır. Bunun gerçekleşmesinde Sivas Kongresi'nden sonra İstanbul'da toplanan Meclis-i Mebusan'ın, Misak-ı Millî'nin ilanından sonra İstanbul işgal edilerek kapatılması en önemli fırsattı. Başkent in işgal edilmesi ülkenin, milletin ve devletin kurtuluşunun Anadolu'dan gerçekleşeceği görüşünü haklı çıkarmıştı.

23 Nisan 1920'de Meclis'in Ankara'da açılmasıyla, millî hakimiyetin temel şartlarından olan yönetimin halka dayanması, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde gerçekleşmişti.³¹ Ankara Hükümeti de halkın temsilcileri olarak gerçekleşen meclisten çıkıyor ve yürütmeyi üstleniyordu.

Mustafa Kemal "Heyet-i Temsiliye" adına, 22 Nisan'da bir genelge yayınlıyor ve "askeri ve sivil makamların ve tüm milletin mercii Büyük Millet Meclisi'dir" diyordu.³² Ertesi gün açılan meclis ilk kararlarıyla; yasama ve yürütmeyi eline alıyor, millî iradenin temsilcisi olarak itaat istiyor. Padişah ve Halife için karar yetkisini üzerine alıyor, kendisinin üstünde bir güç tanımlıyordu. Bu şartlarda artık; daha sonraki yıllarda Mustafa Kemal'in de ifade ettiği gibi, "böyle bir hükümet, hakimiyeti milliye esasına dayalı halk hükü-

²⁹ Doğu Ergil, *Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi*, Ankara, 1981, s.132

³⁰ D. Ergil, a.g.e., s.132, ayrıca bkz. Bekir Sıtkı Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, Ankara, 1974, s.XII

³¹ D.Ergil, a.g.e., s.194

³² K. Atatürk, *Nutuk*, C.2, s.438

metiydi. Cumhuriyetti.”³³

Meclisin açılmasıyla, İstiklal Savaşı'na milletin gösterdiği teveccühün adı olan “*Kuvay-ı Milliye Ruhu*” kendini burada gösterir. Millet Meclisi milletin kaderine el koyar ve yüksek bir siyasi olgunluk seviyesinde siyasi kudretini kullanır. Birinci Meclis'in iki temel prensibi: halkın menfaati ve Millî Mücadele'nin menfaatidir.³⁴ Bu meclis genelde hakimiyet prensibini şiddet ve kuvvetle savunmuş, samimi ve hissidir.

Mustafa Kemal'in “millî hakimiyet” konusundaki görüşlerini, Meclis'in açılışı ile ilgili konuşmalarında bir kere daha net olarak görebiliriz. 23 Nisan 1920'de meclis açış konuşmasında; “*Hakimiyeti Milliye'nin her şeyden evvel tecellisi maksadıyla meclisi âliniz toplanmıştır. Artık meclisi âlinizin üstünde bir güç yoktur.*”³⁵ Yine Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde, *Teşkilat-ı Esasiye Kanunu* adıyla kabul edilen 1921 Anayasası ile artık cumhuriyete doğru gidişin açık delilleri dile getirilmiştir. 1921 Anayasası dağılan ve yok olan Osmanlı İmparatorluğu yerine, yeni bir devletin kuruluşunu hukuki yönden belirtmiş ve ortaya koymuştur. Millî hakimiyeti hakim kılan ve vatanın kaderine millî hakimiyetin temsilcisi Büyük Millet Meclisi'nin el koymasını mümkün kılan ve onun meşruluğunu da tanıtan bir işlem olmuştur.³⁶

20 Ocak 1921'de, 23 madde olarak yasalaştırılan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu (1921 Anayasası) ile millî devletin yönergesi oluşturulur. Mustafa Kemal Sadrazam Tevfik Paşa'ya, 1876 Anayasası'nın 1921 Anayasası ile çelişmeyen hükümlerinin geçerli olduğunu, yani Teşkilat-ı Esasiye'nin esas alınmasını bildirir.³⁷ Böylece millî devletin kuruluşunun millî irade tarafından tescilli söz konusudur. 1921 Anayasası'nın ilk maddesi; “*Hakimiyet kayıtsız-şartsız millettir. Yönetim şekli halkın kendi mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına dayanır.*”³⁸ ifadesiyle, fiilen ve hukuken millî hakimiyeti gerçekleştirir. Ayrıca bu anayasada; halkın temsilcilerini seçmesi, yasama ve yürütmenin mecliste olması, devleti yönetecek hükümetin mec-

³³ Aynı yer

³⁴ Samet Ağaoglu, *Kuvayı Milliye Ruhu*, Ankara, 1981, s.11-15

³⁵ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Ankara, 1981, C.I, s.59-63

³⁶ Hamza Eroğlu, *Türk Devrim Tarihi*, Ankara, 1973, s.131.

³⁷ Ahmet Mumcu, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, İstanbul, 1979, s.59

³⁸ K. Atatürk, *Nutuk*, C.I, s.401-403

listen çıkması, dini, siyasi, askeri ve ekonomik bütün işlerin, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne yüklenmesi de yukarıdaki görüşleri perçinler.

Mustafa Kemal, gerçek anlamda yirminci yüzyılın en önemli sosyal aktörlerinden³⁹ biri olarak; cephedeki mücadele ile birlikte millî hakimiyetin alt yapısını özetlenen süreçte gerçekleştirdikten sonra, yavaş yavaş bu yapıyla çelişen kurumları ve unsurları bertaraf etmeye yönelir. İlk adım olarak millî hakimiyetin yerine kurulacağı saltanat kaldırılır.(1 Kasım 1922). Saltanat kaldırılırken “*saltanat-ı milliyenin tahakkuku*” ifadesi kullanılır.⁴⁰ Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde saltanatın kaldırılması gerekçeleri, Türkiye Hükümeti'nin dahili idare ve siyasetteki düsturu olan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun birinci maddesine dayandırılır. Buna göre, idare usulünün kayıtsız şartsız hakimiyetine sahip olan halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasının gerçekleştirilmesi sağlanır. Atatürk Meclis'te konuyla ilgili olarak yaptığı konuşmada; hakimiyet ve saltanatın hiç kimseye ilim icabıdır diye verilmediğini, kudretle ve zorla alındığını, nitekim Türk Milleti'nin de hakimiyet ve saltanatı kendi eline bilfiil aldığını, meselenin emri vaki olmuş bir gerçeğin ifadesi olduğunu söyler.⁴¹ Lozan görüşmeleri için İstanbul Hükümeti'nin de çağırılması konusunda; Türkiye'nin meşru hükümetinin Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti olduğu, her türlü temsil yetkisine O'nun sahip olduğu, sulh konferansında da Türkiye'nin Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından temsil edileceği⁴² belirtilir ve Saltanat'ın buna gölge düşürme ihtimali Saltanat'la birlikte ortadan kaldırılır. Çünkü, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin bütün programları tam istiklal ve kayıtsız şartsız millî hakimiyete dayandırılmıştır. Tam istiklalin ölçüsü Misak-ı Millî, millî hakimiyetin ölçüsü de Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'dur. Saltanat kaldırılırken; Osmanlı'nın çöküşünden sonra kurulan Türkiye Devleti'nin bağımsız ve Müslüman olduğu, milletin vekillerinden oluşan meclis tarafından yönetileceği, Halife'nin yasa ile kendine verilenden başka bir hakkı kullanamayacağı, bunların aksine gelişmelerin milletin hakimiyetini böleceği, sarsacağı belirtilir.⁴³ Bu, Halife'nin de millî iradeye bağlanması demektir. Ancak bu o kadar kolay olmadı. Hilafet'in son döneminde Türkiye'deki muhalif unsur-

³⁹ Orhan Türkdoğan, “Atatürk'ün Temel Felsefesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Şubat 98, s.9

⁴⁰ K. Atatürk, *Nutuk*, Vesikalar, s.929

⁴¹ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, Ankara, 1972, C.III, s.58

⁴² K. Atatürk, *Nutuk*, Vesikalar, s.927

⁴³ *Söylev ve Demeçler I-III*, C.II, s.96

lar, Hilafeti alternatif bir makam gibi algıladılar veya o şekle getirmeye çalıştılar. İstiklalinde ve millî hayatında ortaklık kabul etmeyen Türkiye'nin, dolaylı veya kısmen bile olsa ikiliğe tahammülü yoktu. Olay bir rejim problemi olarak gündeme gelince, 3 Mart 1924'te Hilafet kaldırıldı. Böylece Cumhuriyet'in siyasal rakibi, teokratik anlayış içinde yerleşmiş siyasal düzenin resmi ilkesi olan din unsurunun devlet ve rejim üzerinde etkili olabilecek tek otorite de ortadan kaldırılmış oluyordu. Aslında Atatürk'ün Hilafet'in gerekliliğine inanmadığı da bir gerçektir ve bunu çeşitli zeminlerde ifade etmişti. O'na göre Hilafet, geçmişin bir rüyasıydı ve zamanımızda varlığının bir faydası yoktu.⁴⁴

Türk Milleti verdiği mücadelenin sonucunu ve tabii ki, istiklalini Lozan Barış Antlaşması ile onaylatmış, bağımsız, millî bir devlet olarak çağdaş dünyada yerini almışken; Saltanat ve Hilafet'in kaldırılması ile Osmanlı siyasi ve idari rejimi de tarihe karışmıştı. Ama yapılmak istenen sadece bu değildi. Ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda, devlet ve toplumu yeniden yapılandırmak için daha yapılacak çok şey vardı. Atatürk'ün bu aşamada Türkiye'yi tam anlamı ve bütün kurumlarıyla demokrat, bağımsız, millî iradeye dayalı bir yapıya ve çağdaş dünya içinde bir saygınlığa kavuşturma düşüncesi artık herkesin malûmudur. O, hep bu çizgide icraatlara yönelmiş, hep örnek olmuş, içerde ve dışarda milletin eşit, mesut yaşayabilmesini tamamen devletin millî bir siyaset takip etmesi şartına bağlamıştır.⁴⁵

Cumhuriyetin ilanından on ay kadar önce, Hacıbayram Mahallesi'nde muhtarlık seçimi yapılırken, Atatürk burada bir konuşma yapmış ve cumhuriyetin kurulması konusunda ip uçları vermişti. Atatürk; "*Bugün bu milletin üç buçuk seneden beri fedakârlıklarla ve milletin fedakar evlatlarından oluşan ordumuzun dereler oluşturacak kadar döktüğü kanlarla elde ettiği başarımın önemi, Teşkilatı Esasiye Kanunu'muzun birinci maddesini teşkil eden keyfiyettir. Yani hakimiyeti milliyenin kayıtsız şartsız milletimizin elinde tahakkuk etmiş olmasıdır.*"⁴⁶ der ve yine aynı vurguyu, 27 Eylül 1923'te Neue Freire Presse muhabinine verdiği demeçte de yapar: "*Hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir. İcra kudreti yetkisi milletin yegane temsilcisi olan mecliste tecelli etmiştir. Bu iki kelimeyi bir kelimedede özetlemek mümkündür.*

⁴⁴ Söylev ve Demeçler, C.V, s.107

⁴⁵ K. Atatürk, Nutuk, C.I, s.325

⁴⁶ Söylev ve Demeçler I-III, C.II, s.48

"Cumhuriyet."⁴⁷

Siyasal otoritenin kaynağının hanedan olduğu bir siyasal otoritenin geleceğinde öne çıkabilmek, hem de yerleşik tüm kurumlara karşı bunu başara-bilmek için otoritenin kaynağını değiştirmek, yani siyasal meşruluk kazanmak gerekirdi.⁴⁸ Sened-i İttifak ve Tanzimat Fermanı'ndan başlamak üzere mutlakiyet rejiminin yıkılmasına yönelik taban oluşturulamamış olması veya cumhuriyet hareketinin bir halk hareketi olarak tezahür etmemesinin sonucu olarak, Ankara'da açılan Büyük Millet Meclisi'nde bile cumhuriyeti tamamen benimsemeyen, Saltanat'a bağlı milletvekilleri vardı. Meselenin farkında olanlar, en başta Mustafa Kemal olmak üzere, Millî Mücadele'yi askeri bir hareket olmaktan başka, onun boyutlarını çok aşan siyasal bir dönüşüm mücadelesine de çevirdiler. Bu mücadelenin sonucunda monarşik bir yapıdan halk egemenliğine dayalı bir Türkiye Cumhuriyeti doğdu. İşte bu süreç sonrasında 29 Ekim 1923'te yapılan şey; bilinen ve uygulanan sistemin adını koymak ve hukuken tescili demektir. Atatürk bu konuyu da şöyle ifade eder; "*Aldığımız bütün tedbirler bir cümle ile özetlenebilir. Millî hakimiyeti kurduk. Kelimeler üzerinde oynamayalım. Bugünkü Türk hükümeti az çok cumhuriyettir. Bu bizim hakkımızdır*".⁴⁹ Atatürk bunlardan başka herkesin düşünmesini, millî hakimiyetin gerçekleşmesinin tek kişinin düşüncesi ile olmayacağını, bütün millet fertlerinin isteklerinin, dileklerinin elde edilen neticesi olduğunu da söyleyip, milleti devlet ve ülke için sorumluluk almaya çağırır.⁵⁰

Atatürk döneminin konuyla ilgili olarak göze çarpan bir başka yönü de; demokratik kurumların oluşturulması ile ilgili çalışmalardır ki; Atatürk'ün millî hakimiyete verdiği önemin göstergelerindedir. Halk Fırkası'nın temel ilkelerinin belirlendiği dokuz maddelik metnin ilk maddesi "millî hakimiyete bağlılık"tır. Atatürk kendi devrinde parlamenterizme karşı bizzat Batı'da şekillenen tepkiye ve faşizmin ve komünizmin gelişmesine rağmen sistematik bir seçkincilik veya halk diktatörlüğünden kaçınmıştır. 1924 yılındaki Terakkiperver Fırka ve 1930 yılındaki Serbest Fırka'nın oluşumunda çok sesliliği ve demokrasinin kurumlarını (her ne kadar o an için sadece muhalefet göreviyle sınırlı düşünse de) yerleştirme konusundaki arzusunu görürüz.

⁴⁷ Söylev ve Demeçler I-III, C.III, s.63

⁴⁸ D.Ergil, a.g.e., s.103

⁴⁹ Söylev ve Demeçler I-III, C.III., s.69

⁵⁰ Söylev ve Demeçler I-III, C.II, s.94

O'nun ideali demokrasidir. Ali Fethi Bey'e; "*Türkiye'de kişilere dayanan yönetime son verildiğini görmeden ölmek istemiyorum. Ben demokratik bir cumhuriyet yaratmak istiyorum.*"⁵¹ diyor. Belki Atatürk bunu gerçekleştiremeden öldü. Ancak, Türkiye'nin bugünkü şartları içinde bile demokratikleşmesi ve millî iradenin kat ettiği mesafede Atatürk'ün katkılarını, hatta hazırladığı alt yapıyı görmezden gelmek mümkün olmadığı gibi, minnet borcunu unutmamak gerekir.

Başlığımızın ikinci bölümüne gelince; Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş bu yönüyle de ciltlere sığmaz bir süreçtir. Ancak bu seyri de burada Cumhuriyet'in temelleri açısından kısaca özetlemekte fayda vardır düşüncesindeyiz. Çok basit izahıyla, Osmanlı Devleti geniş bir coğrafyada, çeşitli din, ırk ve kültürlerden milletleri bünyesinde bulunduran bir imparatorluktu. Millî devlet ise, tek bir milletin hakim nüfusu ve kültürü temsil ettiği bir yapıdır. Konumuz Osmanlı'nın imparatorluk yapısından millî Türk Devleti'ne geçiş sürecidir. Öncelikle böyle bir zaruretin nereden doğduğuna bakarsak, bunun sebebi milliyetçilik ve hürriyet hareketlerinin yayılmasıdır. Yani bir bakıma Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuş sebebidir.

Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı demokrasi, millî hakimiyet, milliyetçilik düşünceleri etkisinde, çoktan beri Hıristiyan cemaatler arasında başlamış olan ayrılma eğilimi, II. Mahmud'un son dönemlerinde Türk olmayan Müslümanlarda da başlamıştı. Türklerin eski ihtişamlı dönemlerinde başardıkları, çeşitli milletleri kaynaştırma imkanları kalmamıştı. Osmanlı Devleti gerek kendi içindeki milletleri bünyesinde tutabilmek, gerekse büyük devletlerin baskılarını göğüsleyebilmek adına "Osmanlı" terimine yeni bir anlam kazandırmaya çalıştı. II. Mahmud, "*ben tebaamın Müslümanını camide, Hıristiyanını kilisede, musevisini havrada fark ederim. Aralarında başka bir fark yoktur...*" ifadesiyle eşitlik fikrini, kişi hakları yönünden gündeme getirmişti. Bu Osmanlı'da vatandaşlık esasına dayalı bir "Osmanlılık" anlayışının da işareti oluyordu. Nitekim çok geçmeden Tanzimat ve Islahat Fermanları ile bu görüş hukuki dayanaklarını da bulmuş oldu.⁵² Tanzimat, kopma noktasına gelen toplum bağlarını yeniden kuvvetlendirmek çabası ile ortaya çıktı. Avrupalı büyük devletlerin baskı ve müdahalesi altında, gayri-

⁵¹ P. Paruşev, *Atatürk*, İstanbul, 1981, s.326, Çev. Naime Yılmaer

⁵² E.Z.Karal, a.g.e., C.VII, 298

müslim cemaatlerin Türk ve diğer Müslim cemaatlerle birlikte yaşayabileceği bir imparatorluk birliği kurulmaya çalışıldı. Millî çapta idari, iktisadi, ve hukuki alanlarda alınacak tedbirlerle Osmanlı bütünlüğü sağlanacak ve sürdürülecekti. Hedef bir Osmanlılık şuuru, Osmanlı milleti oluşturmaktı.⁵³ Bu yaklaşım Tanzimat döneminde kendine Genç Osmanlılar gibi örgütlü savunucular da buldu. Tanzimat ve Islahat Fermanları beklentilerin aksine Osmanlı'nın dağılma sürecini hızlandırdı. Bu dönemde sınırlı da olsa oluşturulan serbesti ortamı ve tanınan hukuk ayrılıkçılara teşvik oldu. Ancak belki daha vahim olan, bu dönemde onca olumsuzlukları yaşayan birçok insan, bu defa meşrutiyet için çabaladı ve meşrutiyetin Osmanlı bütünlüğünün iksiri olduğunu iddia ettiler.

Tanzimat döneminde, Osmanlılık gibi bir teşkilatlanması olmasa bile siyasi bir akım olarak İslamcılık ortaya çıktı. İslamcılar, devletin içinde bulunduğu durumun sebebi olarak İslam'dan ayrılığı gösterirken, kurtuluşu İslam birliğinde, yani ümmetçi bir yaklaşımda görüyorlardı. Bu grubun, gayrimüslimlerin birlikteliği istemediği görüşü, Tanzimat ve sonrası düzenlemelere olan muhalefeti, gayrimüslimlere de ayrılıkçılık yönünde bir gerekçe veriyordu.

Bu dönemlerde henüz siyasi manada bir Türkçülük olmasa da, hatta bunun oluşumu için bir süre daha beklenilmesi gerçeği yaşansa da, Millî bir yaklaşım olarak, Tanzimat Dönemi'nin sonlarında, Türkçülük de edebi ve kültürel sahalarda konuşulmaya başlanmıştı. *Milliyet duygusu, vatan sevgisi, hürriyet aşkı, meşrutiyet, cumhuriyet gibi terimler ile Türk tarihi, Türklük duygusu, Osmanlı dışında daha büyük bir Türk alemi olduğu*, bizim şuuru-muzda Tanzimat ile gelişti.⁵⁴ Bu akımlar birbirine karşı ve devletin gidişatına ve dönemin moda fikirlerine refleksler olarak geliyordu.

I. Meşrutiyet denemesi ve II. Abdülhamid'in istibdadı bile Osmanlı idaresindeki Türk unsurun millî bir kişiliğe ve kimliğe bürünmesini sağlayamadı. Bunda devletin hakim ve temel unsuru olarak takındığı korumacı tavrın da etkisi vardı. Çok uluslu bir imparatorlukta genel yapıyı korumak, kurtarmak, sürdürmek umudu oldukça, hakim milletin kendisinininki de dahil her türlü milliyetçiliğe karşı çıkması doğaldı. II. Meşrutiyet'in getirdiği serbesti ortamında, Osmanlı İmparatorluğu'nun tutkalı olarak görülen serbesti, impa-

⁵³ Ş. Mardin, a.g.e., s.14

⁵⁴ Nejat Göyünç, "Tanzimat'a Yöneltilen Eleştiriler", Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler, Ankara, 1987, s.106

ratorluğun bir anda dağılmasıyla sonuçlandı. Arnavut ayaklanması, Trablusgarp olayı ve özellikle Balkan Savaşı imparatorluğu olduğu gibi korumanın imkansızlığını ortaya koydu. Türkçülük akımı da güçlendi. Adeta Tanzimat Dönemi'nin devletin parçalanması yönünden hızlı çekimi olan II. Meşrutiyet ve İttihat ve Terakki döneminde de tam olarak millî bir politikaya ulaşamadı. İttihatçıların milliyetçilikle paralel götürmeye çalıştığı Osmanlıcılık da devleti dağılmaktan kurtaramadı. Hatta bu dönemde gerçek anlamda bir Türklük şuuru oluşturulamadan, Turan hedefi ile ortaya çıkıldı.

II. Meşrutiyet'in ilk meclisinde Türk olan milletvekillerinin sayısı , Türk olmayanlara göre en iyimser tahminlere göre eşitti. Mecliste 142 Türk, 60 Arap, 25 Arnavut, 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Yahudi, 4 Bulgar, 3 Sırp ve Rumen vardı. Bu tablo Osmanlı mozayığının Mebuslar Meclisi'nde sergilenmesiydi. Gayrimüslimler çatırdayan Osmanlı monarşisinin dağılışından kendi milliyetlerini arama ve bulma faaliyetindeydiler. Biz de ise milliyetçilik duygusu fikirde, uygulamada bir sisteme dayanmadığı için, hatta dinden başka esas tanımadığı için meçhuldü.⁵⁵ Bu şartlar içinde Birinci Dünya Savaşı'na girilmesi ve yenilgi ile çıkılması sonucu, yeni bir şeyler yapmak , memleketi kurtarmak ihtiyacı doğmuştu. Bu neye göre, nasıl ve kiminle olacaktı.

Tanzimat ve II. Meşrutiyet çizgisinde ve kısmen de Birinci Dünya Savaşı ile Osmanlı topraklarından ayrılmalar sonucu geride kalan coğrafya Anadolu, nüfus olarak da bu coğrafyadaki Türkler ve Müslümanlardı. Bu çerçevede Osmanlı'nın devamına saygı gösterileceği sanılıyordu. Osmanlı'nın Mondros Mütarekesi'ni imzalarken Wilson Prensipleri'ne çok güvendiği de kesindi. Mütareke'nin imzalanmasından birkaç gün sonra gerçekler görülmeye ve hayal kırıklıkları yaşanmaya başlandı. İtilaf Devletleri Türkiye'yi paylaşır, hatta O'nun üzerinden bağışlarda bulunurken, İstanbul hala sükunet telkin ediyordu. Telkinden öte İttihat ve Terakki'ye karşı siyasi bir reaksiyon olarak iktidara gelen Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İslamcılardan, Şeriatçilerden ve biraz münevver softalardan mürekkep bir partiydi. Hürriyet ve İtilafçılar, İttihatçılara karşı taşıdıkları nefretle, İtilaf Devletleri safında kurtuluş çarelerine yöneldi.⁵⁶

Türkçüler artık yüksek sesle konuşmuyorlar, bir millî blok hazırlamak istiyorlardı. Türk gençliği içinde İslamcılığın da, Garpcılığın da artık hiçbir

⁵⁵ Cemal Kutay, *Laik Cumhuriyet Karşısında Derviş Vahdetiler Cephesi*, s.32

⁵⁶ Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, Ankara, 1981, s.71

cazibesi kalmamıştı. İslamcılık Mısır'ın tekrar fethine giderken Arabistan'ı da vermişti. Türkçüler arasında da , üstüne ayaklarını bastıkları son toprak parçalarını bile muhafaza edememek endişesiyle Turan yolculuğuna niyeti ve gücü olan kalmamıştı. Hürriyet ve İtilaf'ın, yani İstanbul'un politikalarına tepkiler de bu Türkçüler'den geldi. Bunlardan birisi de İstiklal Savaşı'nın lideri Mustafa Kemal idi. O, İslamcılık, Osmanlıcılık akımları dışında gerçekçi, akılcı bir politika ile Anadolu Türk ve Müslümanlarını kurtarmak, sonra yeni bir Türk imajı, modern ve millî bir Türk devleti kurmak düşüncesindeydi. Bu konuda, Türkçülük O'na ilham kaynağı olmuştu. Hatta Ali Fuat Cebesoy'a göre; 1907'de Misakı Millî sınırlarını ve vatanın kurtuluş çarelerini düşünüp bulmuştu.⁵⁷ O'nun Anadolu'ya geçiş sebebi de belliydi.

Daha önce bahsedildiği gibi *Wilson Prensipleri* ve özellikle Onikinci madde Osmanlı'nın Mütareke'yi imzalarken çok şeyler ummasını sağladığı gibi, İstiklal Savaşı sırasında da zaman zaman ölçü olarak kullanılmıştır. Hatta mütareke öncesinde cephedeki bazı subayların gerçekçi ve savunulabilir bir coğrafya çizgisinde birliklerini korumaya çalıştıkları da görülür. Mustafa Kemal Paşa Yıldırım Orduları Kumandanı iken, Sadrazam İzzet Paşa'ya mütareke tatbiki ile ilgili olarak, Suriye hududu tabirini açıklayarak; İskenderun ve Antakya'nın Türklüğünün her vesile ile hatırdan tutulması ve buraların Suriye'den sayılmaması gerektiğini vurgulamıştı. Mütareke'nin 16. maddesi gereği İtilaf güçlerine teslim olmamak için kuvvetlerini çektiği hat da bu çiziydi.⁵⁸

Samsun'a çıkan Mustafa Kemal'in her adımı, artık millî iradeyi hakim kılmak ve millî coğrafya içinde, millî devleti oluşturmak içindi. Amasya Toplantısı'nda bulunanların yaptığı görev dağılımına bakıldığında, Türk Yurdu anlayışındaki gerçekçi yaklaşımın sergilendiği görülebilir. Bu toplantıda, daha sonra Misakı Millî ile belirlenen sınırların dışıyla pek ilgilenilmemiştir.

Daha sonra Erzurum Kongresi ile başlayan ve daima daha geniş kitlelere ve sonunda millete mal edilen coğrafi, siyasi sınırlar belirlenmiş, sosyal, kültürel, ekonomik ve iktisadi kuralların sınırı çizilmiştir. Burada oluşan çerçeve, Anadolu'da tam bağımsız bir Türkiye ve halkı da Anadolu'da bu uğurda mücadele edecek herkeştir. Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı sırada Türklerin elinde olan veya işgal altında olmayan Türk ve Müslüman

⁵⁷ Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İstanbul, 1967, s.114.

⁵⁸ Hamza Eroğlu, *Devlet Kurucusu Atatürk*, Ankara, 1973, s.6

çoğunluğun yaşadığı coğrafya, Türk milletinin Osmanlı mirasından talebiydi. Bu çerçevede, İstanbul'da toplanan Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda onaylanıp, millî irade olarak yayımlanınca içteki ve dıştaki düşmanların daha çok dikkatini çekti. İstanbul işgal edildi. Sonra Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin oluşması bu kavgayı daha da körükledi. Padişah ve İstanbul Hükümeti, İmparatorluğun bu hale gelişinin sebebi olarak gördükleri milliyetçi ideolojilere karşıydılar. Bu yüzden istilacıyı olduğu kadar kendilerini de rahatsız edeceğini düşündükleri halk hareketinin şevkini kırmak için, Türk kuvvetlerini silahtan arındırmaya çalıştılar. Ankara Türk milliyetçiliğini temsil ediyordu. "*Millî Mücadele, millî istiklal, millî hareket, Büyük Millet Meclisi, Misakı Millî, Kuvayı Milliye, iradei milliye, millî hakimiyet, vicdanı millî*"⁵⁹ vb. bütün sıfatlar ve tabirler bunun delilidir.

Ankara'da, Büyük Millet Meclisi'nde, millet anlayışının ölçüleri açısından da belirgin ifadeler vardır. "*Burada toplanan zevat yalnız Türk değildir, yalnız Çerkez değildir, yalnız Laz değildir. Fakat hepsinden mürekkep anasırlı islamiyedir, samimi bir topluluktur. Binaenaleyh bu meclisin temsil ettiği hukukunu, hayatını, şeref ve şanını kurtarmak için azm ettiğimiz emeller, yalnız bir islam unsuruna münhasır değildir. İslam unsurlarından oluşan bir kütleye aittir.*"⁶⁰ Mustafa Kemal, bu anlamda milletin kültürel bir birlik olması gerçeğini, birlik ve yardımlaşmaya en çok ihtiyaç duyulan bir zamanda çok iyi anlamış ve çok iyi değerlendirmiştir. O, Anadolu'daki Müslüman kitleyi sadece bir cemaat olarak değil, bir siyasal birlik, yani millet olarak görmek istemiştir⁶¹.

Muhtelif defalar ve değişik yerlerde Atatürk'ün bazı konuşmaları da millet ve milliyetçilik gibi konular üzerinedir. Bunlardan bazıları; "*Bizim milletimiz, milliyetinden uzaklaşmasının çok acı cezalarını gördü. Osmanlı İmparatorluğu dahilindeki çeşitli milletler hep millî akidelere sarılarak, milliyet mefkuresinin kuvvetiyle kendilerini kurtardular. Biz ne olduğumuzu onlardan ayrı ve onlara yabancı bir millet olduğumuzu sopa ile içlerinden kovulunca anladık. ...Anladık ki kabahatimiz kendimizi unutmaklığımızmış. Dünyanın bize hürmet göstermesini istiyorsak, evvela bizim kendi benliğimize ve milliyetimize bu hürmeti hissen, fikren, fiilen bütün ahval ve hareketi-*

⁵⁹ P.Safa, a.g.e., s.77

⁶⁰ Söylev ve Demeçler I-III, C.I, s.73

⁶¹ D.Ergil, a.g.e., s.110

mızla gösterelim.⁶²

*“Osmanlı Devleti'nin siyaseti millî değildi. Bizim uygulanabilir gördüğümüz siyaset, millî siyasettir. Millî siyasetten kastım, hududu milliyemiz dahilinde, her şeyden evvel kendi kuvvetimize dayanan varlığını koruyarak, millet ve memleketin saadetine çalışmak.”*⁶³ Buradaki hududu millî de Misakı Millî ile çizilen sınırlardır.

Bu kısaca özetlenen serüven çizgisinde, Ankara'da doğan devletin ülkesi, parçalanmış Osmanlı'nın bir parçasıydı. Osmanlıda ülke sonsuzdu, askeri gücün yetebildiği alandı. Yeni devletin ülkesi, Türklerin barındığı Ata yurdu idi. Türk vatanydı.⁶⁴ Bunun sınırları Misakı Millî ile millî irade olarak yansıtılmıştı. Yeni kurulan devlet millî bir devletti. Nüfus yapısında kaynaşma ve birlik vardı. Türk-Müslüman Anadolu insanı. Yeni devlet bir hanedan, imparatorluk veya din üzerine değil, Türk milletine dayanıyordu, başkenti Türk anayurdunun kalbindeydi.

Ülke küçülmekle, nüfus azalmakla hükümet şekli değişmekle gücün zayıflaması ile devlet değişmez, yeni bir devlet doğmuş olmazdı. Anadolu'da Amasya Tamimi'nde, Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde, millî iradeden, millî hakimiyet esaslarından bahsedilmesi bunların dışında ve yeni bir şeydi. Bu değerlerin bütün ülke ve toplum hayatında yer etmesi, bütün faaliyetlerin esası haline dönüştürülmesi gerekiyordu. Osmanlı Türkçülüğü ve Batıcılığı büyük reformasyona tabi tutulup, milliyetçilik ve medeniyetçilik olarak öne çıktı. Bu tam bağımsız, millî ve çağdaş bir Türk devleti demekti. Artık Cumhuriyet Türkiye'si'nde bu aşamaların tamamlanması söz konusuydu ve Atatürk Millî Mücadele'ye girerken ne kadar millî ise, Millî Mücadele sonunda, Türkiye'nin yapılanmasında da o kadar millî ve kendisi için bir avantaj olarak, artık milletin kahramanıydı. Bu aşamada mücadelesini çağdaş milliyetçilik ilkelerine göre gerçekleştirmeye çalıştı. Bu çerçevede;

1-Millî hakimiyetin tesisi ve Büyük Millet Meclisinin kuruluşu

2-Saltanat ve Hilafet'in kaldırılması

3-Osmanlı çerçevesinden çıkarılan Türk Tarihinin Orta Asya'daki köklerine kadar derinleştirilmesi, Türk Tarih Kurumu'nun kurulması

⁶² Söylev ve Demeçler I-III, C.II, s.143

⁶³ K.Atatürk, Nutuk, C.II, s.435

⁶⁴ H. Eroğlu, Devlet Kurucusu Atatürk, s.21

4-Güneş Dil Teorisi, Öztürkçe, Türk Dil Kurumu'nun kurulması

5-Millî ekonomi

6-Kur'an'ın tercümesi ve ezanın Türkçeleştirilmesi⁶⁵ gibi inkılaplarla milletin siyasi ideolojisini milliyetçilik esasına dayandırıyordu.

Tarih Kurumu ile, millet anlayışında ümmetten-millete, "millî devlet"e geçiliyor, aynı coğrafyada yaşayan insanların tasada ve kıvançta aynı duyguları paylaşmaları, millet gerçeğini ortaya koyuyordu. Milletin ideolojisi siyasi milliyetçilik oluyordu.⁶⁶ Dil ve tarih tezi, millî devletin oluşumunu hazırlamak suretiyle ümmetten-millete geçişin yolunu açmıştı.

⁶⁵ P. Safa, a.g.e. , s.92

⁶⁶ O. Türkdöğen, a.g.m., s.12

ÖZET

Bu konu, Osmanlı İmparatorluğu'ndan millî Türk Devleti'ne ve saltanat rejiminden Cumhuriyet idaresine geçişin ifadesidir. Başka bir deyişle, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan millî bir devletin çıkış sürecidir. Bu süreç, belki yanlış değil, ama eksik olarak, genelde Millî Mücadele ile sınırlandırılır. Millî Mücadele dönemiyle birlikte, bu konuda kesin sonucun elde edildiği doğrudur. Ancak bu sürecin Millî Mücadele öncesine dayanan bir geçmişi de vardır.

XVIII. yüzyıldaki "meşveret" uygulamaları ve 1808 Sened-i İttifak'ı, sultanların yetkilerini kısıtlamaya ve halka veya temsilcilerine bazı söz hakları vermeye yönelik adımlar olarak değerlendirilebilir. Sened-i İttifak Tanzimatçıları, Tanzimat ve Tanzimatçıları da meşrutiyetçileri etkilemiştir. Bu çizgide Fransız İhtilâli ile başlayan, hakimiyetin millete verilmesi uygulaması, Atatürk kuşağına kadar uzanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, millî hakimiyet, saltanat, Sened-i İttifak, Türkiye Cumhuriyeti, cumhuriyet.

SUMMARY

This subject is about the transition from Sultanate Rejime to Republic and Ottoman Empire to the National State. With another saying, it is a process of Turkish Republic and a national state from Ottoman Empire. This process is limited with National Struggle in general. It is true that the certain result was gained in the National Struggle period, but this process begins before National Struggle.

Meşveret (The activities of the council) and 1808 Sened-i İttifak can be regarded as the steps to restrict the authority of the Sultans and give some freedoms to the public.

Sened-i İttifak affected Tanzimatçıları (Reformers) and they affected Meşrutiyetçiler (those who were in favour of constitution). In this process, the application of giving the authority to the public, beginning with French Revolution, continued until Atatürk's period.

Key Words: Atatürk, national sovereignty, sultanate, Sened-i İttifak, Turkish Republic, republic.